

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal

E-ISSN: 2602-3792

Aralık /December, 2020/ 4 (2): ss-pp 245-257

Müslüman Kimliğine Yönelen İki Tehdit: Deizm ve Sekülerizm

Two Threats to Muslim Identity: Deism and Secularism

Hamdi GÜNDOĞAR

Prof. Dr. Adıyaman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Prof., Adıyaman University, Faculty of Islamic Sciences, Basic Islamic Sciences
Adıyaman/Turkey, hgundogar@adiyaman.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-4978-8436>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 27 Eylül/September 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Kasım/November 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış-Aralık/ Winter-December

DOI: <http://doi.org/10.46595/jad.817254>

Cite as / Atıf: Gündoğar, Hamdi. "Müslüman Kimliğine Yönelen İki Tehdit: Deizm ve Sekülerizm", *Journal of Analytic Divinity* 4/2 (December 2020), 245-257.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Copyright © Published by Özcan Güngör, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Studies, Ankara-Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Deizm ve sekülerizmde aklın vahiy ve peygamberin yerine ikame edilmesi, ilahi dinlerin ve dolayısıyla İslam'ın vahiy ve nübüvvet müessesesi için bir tehdit, Müslüman kimliğini itibarsızlaştırmaya yönelik bir tehlikedir. Akla yüklenen bu misyon aynı zamanda ilahi dinlere ve İslam'a bir meydan okumadır. Dini konularda aklın yegâne kaynak kabul edilmesi dinin vahiy ve nübüvvetten arındırılması ve insana sınırsız, sorumsuz bir alan açılmasını sağlamaya yöneliktir. Bu çaba insanın dinin kural ve kaidelerinden bağımsız bir varlık haline getirilmesidir. Vahyin bildirimlerini bertaraf edip dini alanda da aklı egemen kılmaktır. Dini, ilahi din olmaktan çıkarıp, beşeri bir felsefe haline getirmektir. Dinin bireysel ve sosyal hayattaki yoğunluğunun azalması ve dünya merkezli düşünme ve yaşamayı ifade eden sekülerleşme, deistik bir inanca sahip olmanın, diğer taraftan Batılılaşmanın veya modernleşmenin doğal sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Sekülerleşme, sosyolojik veya psikolojik bir anlamı içermekte ve bu kavramla kişilerin toplumsal hayatlarında veya ferdi düşünce ve duygularında dinin etkin olma özelliğini kaybetmesi kastedilmektedir. Bu durumda itikadi alanda deizm, pratik hayatta sekülerizm Müslüman kimliği üzerinde olumsuz etki bırakan ve İslami yaşam biçimini tehdit eden önemli iki unsur olarak karşımızda durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Deizm, Sekülerizm, Tanrı, Din, Müslüman

Abstract

The substitution of reason for revelation and prophet in deism and secularism is a threat to the institution of revelation and prophethood of divine religions and hence Islam, a danger to discredit Muslim identity. This mission, loaded with reason, is also a challenge to divine religions and Islam. Accepting the mind as the only source in religious matters aims to purify religion from revelation and prophethood and to open up an unlimited and irresponsible space for people. This effort is to make human beings independent from the rules and rules of religion. It is to eliminate the declarations of revelation and to make the mind dominant in the religious field. It is to transform religion from being a divine religion into a human philosophy. The decrease in the intensity of religion in individual and social life and secularization, which expresses world-centered thinking and living, emerges as a natural result of having a deistic belief, on the other hand, of westernization or modernization. Secularization includes a sociological or psychological meaning, and with this concept, it is meant that religion loses its active role in people's social life or individual thoughts and feelings. In this case, deism in the field of belief and secularism in practical life stand out as two important factors that negatively affect the Muslim identity and threaten the Islamic lifestyle.

Keywords: Deism, Secularism, God, Religion, Muslim

Giriş

Yaşadığımız çağın inanç problemlerinden ve Müslüman kimliğini tehdit eden düşüncelerden birisi; insan hayatında aklın yeterliliğine inanıp dini esas ve kaideleri gereksiz görmektir. Deizm başlığıyla dile getirilen bu gibi söylemlere göre artık çağımızda kişinin dine ihtiyacı yoktur ve insanlar olumlu davranışları dine bağlı kalmadan da ortaya koyabilir, iyi davranışlar sergileyebilirler. Müslüman kimliğine yönelik ikinci tehdit ise; pratik hayatta dini inanç ve esaslardan arındırılan seküler bir yaşam tarzıdır.

Zihninde Tanrı ve din kavramlarını yerleştiremeyen, yaratılış ve yaratılan bilincini elde edemeyen çevrelerden beslenen kişinin Allah'ın her an âleme müdahil olduğu gerçeğini yadsıması garipsenecek bir durum değildir. "Allah'ın insana şah damarından daha yakın olduğu" (Kaf, 50/16) hakikatini idrakten yoksun kalmış bireyin Allah-insan, Allah âlem ilişkisini anlaması da zor görünmektedir. Böyle olunca kendisine Allah tarafından verilen akıl ile Allah'ın âleme müdahil olmadığı tezini savunmakla işe başlar. Sonra vahiy ve peygamberlere ihtiyaç olmadığı düşüncesini elde eder ve akabinde aklın vahiy ve peygamber öğretilerinden müstağni olduğu evresine ulaşır. İtikadi alanda ulaşılan bu seküler düşünce biçimini ameli ve ahlaki sekülerleşme takip eder ve artık ateizm boyutuna ulaşmaya ramak kalır.

Toplumun farklı kesimleri, özellikle belli bir ekonomik ve refah seviyesine kavuşanlar, dinini emir ve yasakları zamanla sıkıcı bulabilmekte, hür davranışları için engel kabul etmektedirler. Dini hayatta insanlar bazı esaslara uymak zorundadır ve birçok davranışa dini kurallar izin vermemektedir. Dinde bazı hareket ve eylemler haram olarak değerlendirilir ve yapılması yasaktır. Müslüman kişi hayatın her safhasında dini kural, kaide, emir ve nehiylerle baş başadır. İyi bir Müslüman olmak için bu kaidelere uyulması istenir. Örneğin Müslüman bir erkeğin nikâh olmadan bir kadınla birlikte bir hayat geçirmesine dini kurallar izin vermez. Birliktelik bir yana flört etmeleri de hoş karşılanmaz. Dinin getirdiği bu ve buna benzer kural ve kaideler bazı insanlara sıkıcı gelmekte ve süreç içerisinde deistik ve seküler bir yaşam biçimi onlara cazip gelebilmektedir. Bu durum ise gelecekte Müslüman gençler ve toplum için bir tehdit oluşturmaktadır.

1. Deizm Nedir?

Deizm; âleme müdahil olmayan yetkin bir Tanrı'ya inanmaktır. Deizmin Tanrısı vahiy ve peygamber göndermeyen, yalnız akıl yoluyla kavranan bir Tanrıdır.¹ Bu inanç antik Yunan'da başlayan, Ortaçağ İslam dünyasında Brahmanlarca savunulan, 16. yüzyılın ikinci yarısında batı Avrupa'da gelişerek yayılan tabii din anlayışıdır. Deizmde bir Tanrıya inanılır ancak o Tanrı'nın bir peygamberle vahiy göndererek insanların hayatını düzenlemesi kabul edilmez.

Deistik anlayışta Tanrı evreni mükemmel yaratmıştır, dolayısıyla âleme sonradan müdahale etmesine gerek yoktur. Aynı şekilde Tanrı insanı ve onun aklını da mükemmel yaratmıştır ve insan akli ile hem Tanrı'nın varlığını anlayabilir hem de hayatını akli ile düzenleyebilir. Tanrı evreni o kadar kusursuz yaratmıştır ki sonradan ona müdahalesi bir eksiklik ve acziyeti ifade eder ki bu da Tanrı için düşünülemez.

¹ Bkz. Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 255.

2. Doğal Din Anlayışı Deizm

Deizm, sosyal hayatı düzenleyen emir ve yasaklar, ahlaki hayatı yönlendiren kural ve kaideler bildiren Tanrı'yı yadsıyan, bu haliyle doğal bir din anlayışını benimseyen Batı Avrupa kökenli bir inanç biçimidir. Doğal din demek, aklın ışığında akli çıkarsamalarla elde edilen din demektir. Doğal din anlayışına sahip olan Batılı düşünürlerden Herbert of Cherbury (ö.1648)'ye göre akıl insanın dini anlayışı için yeterlidir. Vahiy akla uymalıdır ve akıl bir Tanrı'ya tapmayı öngörür. Cherbury'e göre günah ve suç işlendiğinde bunun cezası; yapılan şeyden pişmanlık duyulmasıdır. Ona göre ahiret hayatında mükâfat veya cezanın söz konusu olacağını da insanlar akıllarıyla düşünebilmelidir.²

Deistler doğal din anlayışlarıyla peygamberler tarafından insanlığa bildirilen vahiy kaynaklı ilahi dinlere bir alternatif oluşturmaya çalışmışlardır. Mesela deizmin önemli savunucularından Matthew Tindal'a göre "Doğal din" anlayışı ile yaratan Tanrı'nın mükemmel olduğunu, insanların ise mükemmellikten uzak olduğunu anlamamız mümkündür. Ayrıca "doğal din" anlayışı ile insanlar arası ilişkilerin nasıl olumlu olarak yürütülebileceği, insanlara karşı görev ve sorumluluklarımızın neler olduğu fikrine ulaşabilmek imkan dahilindedir. Tindal'a göre Tanrı'nın yarattığı insan akli evrendeki varlıkların doğasında bulunan iyi ve kötü özellikleri idrak edebilecek bir kapasiteye sahiptir. Tanrı'nın bahsettiği bu akıl sayesinde insanlar hangi iş ve eylemlerin iyi hangilerinin kötü olduğunu anlayabilir. Ona göre insanın doğasında olumlu davranışlara karşı bir temayül bulunmaktadır. Dolayısıyla insanlar tabiatları ve akılları gereği iyi olan davranışları gerçekleştirebilirler. Yani Tindal'a göre insanlar ilahi vahiy olmadan da doğru yolu akıllarıyla bulabilirler.³

Amerikalı deistlerin öncüsü Thomas Paine (ö.1809), *The Age of Reason* adlı eserinde insanların dini yaşamları için bir Tanrı'ya inanmalarının yeterli olduğunu, ayrıca Yahudi Havrası, Roma kilisesi, Yunan kilisesi, Türk (Müslüman) Camisi, Protestan kilisesi ya da herhangi bir kiliseye gerek olmadığını ifade etmektedir. Paine'e göre insanın akli onun kilisesidir ya da camisidir. Paine aynı zamanda Kilisenin ya da Cami'nin kurum olarak ilahi değil insan aklının eseri olduğunu iddia ediyor. Ona göre ilahi din kurumları insanları korkutmuş ve köleleştirmişlerdir. İnsanlar üzerinde baskı kurarak gücü kendi tekellerine almışlardır. Thomas Paine bununla birlikte Yahudilerin, Hıristiyanların ve Müslümanların kutsal kitaplarının ilahi olmadıklarını ve onlara inanmadığını da belirtiyor.⁴

Thomas Paine ve diğer deist filozofların söyleminde akıl, dinin, ahlakın ve hayatın tek kaynağı olarak görülmektedir. Tanrı'yı idrak eden akıl onlara göre, ibadeti, dini pratikleri, ahlakı ve hatta ölüm sonrası yaşamı bile takdir eder, yorumlar ve kurallarını ortaya koyar. Dolayısıyla vahye ve peygambere gerek yoktur.⁵

² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980), 207.

³ Matthew Tindal, *Christianity as old as Creation*, (London, 1730); Meryem Kardaş, "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", *Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 20.

⁴ Thomas Paine, *The Age of Reason* (Newyork: Cosimo Inc., 2007), 6-7.

⁵ Paine, *The Age of Reason*, 6-7.

Yukarıda dile getirilen deistlerin bu temel yaklaşımları farklı noktalardan ele alınabilir. Evet, her şeyden önce Allah'ın varlığını idrak etmede akıl yegâne kaynaktır. Dini esasları anlamak ancak akıl ile mümkündür. Nitekim "aklı olmayanın dini yoktur" denilmiştir. Ancak kabul etmek gerekir ki inanca ilişkin konularda, Allah'ın zati başta olmak üzere akli aşan birçok husus mevcuttur. Akıl Allah'ın varlığını idrak edebilir fakat akıl, O'nun zatını, isimlerini, sıfatlarını, O'nun emir ve yasaklarını bütünüyle idrakten acizdir. Genel anlamda iyi ve kötüyü ayırt edebilen akıl, insanlara yararlı ve zararlı olanların tümünü; insanların hak ve hukuklarını ve bunları ihlal eden durumları bütünüyle idrak edebilecek durumda değildir.

Allah-âlem ilişkisini kısmen algılayabilen akıl, Allah-insan ilişkilerinde de yeterli bir konumda değildir. Allah'a kulluk ve ibadette akıl nasıl bir yol takip edileceğini bilmekten acizdir. Örneğin İslam'ın ameli esaslarından namaz, oruç, zekât, hac vb. ibadetleri akıl ile değil ancak vahiy ve peygamber tarafından açıklanabilir. Bunların nasıl yerine getirileceği ve bunların ayrıntılarını bir peygamber olmadan aklın ortaya koyması mümkün değildir.

Deistlerin akli vahiy ve peygamberin yerine ikame etmesi, ilahi dinlerin ve dolayısıyla İslam'ın vahiy ve nübüvvet müessesesi için büyük bir tehdit, vahyin ve peygamberin bildirdiklerini ortadan kaldırmaya yönelik bir tehlikedir. Akla yüklenen bu misyon aynı zamanda ilahi dinlere ve İslam'a bir meydan okumadır. Dini konularda aklın yegâne kaynak kabul edilmesi dinin vahiy ve nübüvvetten arındırılması ve insana sınırsız, sorumsuz bir alan açılmasını sağlamaya yöneliktir. Bu çaba insanın dinin kural ve kaidelerinden bağımsız bir varlık haline getirilmesidir. Vahyin bildirimlerini bertaraf edip dini alanda da akli egemen kılmaktır. Dini, ilahi din olmaktan çıkarıp, beşeri bir felsefe haline getirmektir.

Deistlerin akıl ve vahyin konumu ile vahyin sürekliliğine ilişkin yaklaşımları makul değildir. Bu anlayışın altında akli vahyin yerine ikame etme gayreti vardır. Akıl varlığı anlamak için insana bahşedilmiş en büyük nimet, ancak yegâne varlık değildir. Akli aşan durumlarda vahiy ve peygamberlik devreye girer. Dinin temel kural ve kaideleri Tanrı tarafından belirlenir, vahiy ve peygamber aracılığı ile insanlara iletilir. Akıl dinin kurucusu değildir ve olamaz. Beşeri aklın dinin temel kurallarını kurma gibi bir gücü ve kapasitesi söz konusu değildir. Beşeri aklın ortaya koyacağı bir dini yapının, insanlar üzerinde herhangi bir bağlayıcılığı ve tesiri de söz konusu olamaz.

Deistlerin vahyin belirli zaman ve zemine münhasır olduğu görüşü de gerçeklerden uzaktır. Yüce Allah her insan topluluğuna peygamberler göndermiş, bu peygamberler uzun yıllar insanlara ilahi vahyi tebliğ etmişlerdir. İlahi vahiy unutulmaya yüz tutunca yeni peygamberler ve kitaplar gönderilmiş, değişen şartlara göre şeriatlerde değişim veya gelişim gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla insanlık kesintisiz bir şekilde ilahi vahiy aracılığıyla güncellenerek bilgilendirilmiştir.

3. Deizm'in Âleme Müdahale Etmeyen Tanrı Anlayışı

Deistik anlayış Tanrı'ya evrene müdahale etme yetkisi tanımamaktadır. Hayatın her alanını kendi başına ve aklına göre düzenleme arzusu deistik düşüncenin ana gayesidir ve bu düşünce Tanrı'nın âleme müdahalesinden rahatsızdır. Bu düşüncenin ana merkezinde insana sınırsız ve sorumsuz bir hürriyet alanı açma gayreti vardır. Her alanda ve durumda egosunu tatmin etme arzusu taşıyan deist kişi zamanla doyumsuz bir egoya

sahip varlığa dönüştürmekte ve önüne konulan hiçbir sınırlamaya tahammül etmemektedir.

İlahi buyruklarda hayatın bazı alanlarında sınırlamalar söz konusudur. Dünya hayatını huzurlu bir hale getirmek, insanların barış ve güven içinde yaşamalarını temin etmeye yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Bazı alanlarda haramlar ve yasaklar söz konusudur. İlahi dinlerde insan başıboş, kendi haline bırakılmış bir varlık değildir. Belli kural ve kaidelere muhatap kılınmıştır. Ne var ki deistik düşüncede vahiy ve peygamberin yadsınmasıyla ilahi kural ve kaideler insan hürriyetine yönelik kısıtlamalar olarak algılanmış ve bunlara karşı çıkmıştır.

Vahiy ve peygamberin bildirdiklerini reddeden deistik düşünce insanlara sınırsız ve sorumsuz bir alan açmakta ve kendi irade ve istekleriyle baş başa bırakmaktadır. Deizm'de toplumsal hayat tamamen insanın akıl, irade ve vicdanına terkedilmiştir. Evrensel bir nitelik taşıyan ilahi buyruklar ortadan kalktığına, yerel ve bireysel hüküm ve yorumlar devreye girmekte, her birey hayatı kendince yorumlamaktadır. İlahi buyruklardan ve peygamber öğretisinden arındırılmış, uzaklaştırılmış bir inanç ve yaşam biçimi insanlığı hem bireysel bazda hem de toplumsal bazda ancak yalnızlığa ve mutsuzluğa götürür. İnsanların kendilerini merkeze koydukları, kutsalın, saygının, sevginin olmadığı, hedonist ve pragmatist bir yaşam biçimi. Böyle bir anlayış ve yaşam biçimi Müslüman kuşakların geleceğini, tehdit eden en büyük tehlikelerden biridir.

İlahi dinlerde Allah'ın âleme müdahalesi demek olan vahiy ve peygamberlik kurumunda, insanlığın evrensel değerlerle aydınlatılması ve eğitilmesi esastır. Allah'ın müdahalesinin olmadığı durumda ise bağlayıcı herhangi bir esastan ve düzenlemeden söz etmek mümkün değildir. İnsana sunulan sınırsız ve sorumsuz bir özgürlük anlayışı, her şeyin üstünde tutulan bir ego ve engel tanımayan hırs. Oysa bireyleri ve toplumları gerçek anlamda güven ve huzura götüren erkler, ilahi esaslar ve bildirimlerdir. İnsanların vicdanlarına hükmeden şey ilahi buyruklardır ve peygamberlerin öğrettiği temel ahlak ilkeleridir.

4. Nübüvvetten Arındırılmış Deizm

Deist anlayışta dini gerçeklerin akılla idrak edilebileceğine ve aklın dini ve dünyevi meselelerde yeterli kaynak olarak görülmesi nübüvvet müessesesini geçersiz kılmaya yönelik bir çabadır. Batı dünyasındaki deistlerin peygamberleri gereksiz gören bu düşüncelerinin benzeri doğu İslam dünyasında da mevcuttur. Nübüvvet karşıtlığının simge ismi kelâm kaynaklarında genellikle Berâhime olarak belirtilir. Brahmanlar olarak da bilinen bu ekole göre peygamberlerin insanlara tebliğ ettiği kural ve kaideler eğer akla uygun ise bunun için peygambere gerek yoktur, çünkü akıl zaten bunları idrak etmektedir. Eğer akla aykırı esaslar ise o zaman zaten kabul edilmeleri mümkün değildir. Dolayısıyla akıl yeterli olup ayrıca peygamber gönderilmesine ihtiyaç yoktur.⁶

⁶ Abdulkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları, 2008), 453-454.

Görüldüğü üzere Brahmanların ve deist anlayışı savunanların ilahi vahye ve peygamberliğe bakış açıları önemli ölçüde örtüşmektedir. Oysaki insanlık tarihine baktığımızda peygamberlerin temsil ettiği ilahi vahyin göz ardı edildiği, insan aklının verileriyle hareket edildiği toplumlarda adalete ve ahlaka aykırı davranışlardan dolayı birçok toplumun çöküntüye uğradığı bilinmektedir. Tarih boyunca milletler ve toplumlar olumsuzluklarla karşılaşmış ve büyük sıkıntılar çekmiştir. Her defasında peygamberler gönderilmiş ve o toplumlar içine düştükleri sıkıntılardan kurtarılmıştır. Tarihte birçok örneği görülen toplumsal sıkıntıların kaynağında peygamberlerin öğretileri değil insan aklının öğretileri bulunmaktadır. Durum böyle iken deistik din anlayışı peygamberlerin getirdiği ilahi öğretiyi gereksiz bulmakta, yegâne kaynak ve otorite olarak insan aklını esas almaktadır. Oysaki tarihi hakikatler bunun böyle olmadığını göstermektedir. İnsanların ve toplumların gerçek anlamda mutlu olabilmeleri ancak beşer üstü bir otorite olan Allah'ın vahyi ile mümkündür.

5. Dünya Hayatını Kutsaldan Arındıran Sekülerizm

Seküler kelimesi Latince '*saeculum*' dan gelmektedir. Anlam olarak 'çağ' ya da 'çağın ruhu' olup ayrıca, dünyaya ve dünyevi şeylere ait olma ve kilise ile din ilişkilerinden uzaklaşmadır.⁷ Aynı kelimedenden türetilen sekülerizasyon kavramı ise; dini düşüncenin, sosyal hayatta önemini yitirdiği bir süreç demektir. Bunun yanında dini otoritenin insan hayatı üzerindeki etkisinin zayıflaması ve gerilemesidir. Bu düşüncüyü doğrular anlamında Peter L. Berger'in şunları söylüyor: "Biz sekülerizasyonla, toplum ve kültür alanlarının dini kurumlar ve sembollerin egemenliğinden çıkarıldığı süreci kastediyoruz."⁸

Dinin bireysel ve sosyal hayattaki yoğunluğunun azalması ve dünya merkezli düşünme ve yaşamayı ifade eden sekülerleşme, deistik bir inanca sahip olmanın, diğer taraftan Batılılaşmanın veya modernleşmenin doğal sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Seküler bir hayat anlayışı hem sosyolojik hem de psikolojik bir anlamı içermektedir ve bu anlayışla kişilerin toplumsal hayatlarında veya ferdi düşünce ve duygularında dinin etkisinin zayıflatılması amaçlanmaktadır.⁹

Sekülerizm için; sekülerleşme; dünyevileşme, modernleşme, yabancılaşma, dünya ahiret ayırımı, din dünya ayırımı, dinsel olan veya dinsellik atfedilen bütün değerlerin birey ve toplum hayatının dışına itilmesidir gibi tanımları yapmak mümkündür.¹⁰ Görüldüğü üzere bu anlamlarıyla sekülerleşme, dinin, özellikle İslam'ın günlük hayattaki etkisini ve yerini yok etmeye çalışan büyük bir tehdit olarak önümüzde duruyor. Nitekim Peter Berger, sekülerizmi hayatın tüm alanlarının dinden arındırılması şeklinde şöyle tanımlamaktadır: "Mamafih kültür ve sembollerden bahsettiğimizde sekülerizasyonun toplumsal, yapısal bir süreçten daha fazla bir şey olduğunu kastediyoruz. Sanat, felsefe ve edebiyatta dini içeriklerin kayboluşu ve hepsinden önemlisi bilimin dünyada özerk ve tamamen seküler bir yöntem olarak yükselişinde gözlemlendiği gibi o, kültürel ve düşünsel bir hayatın tamamını etkisi altına alır."¹¹

⁷ Mehmet Özay, *Sekülerleşme ve Din* (İstanbul: İbn-i Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020), 122.

⁸ Peter Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 162.

⁹ Ali Köse, *Sekülerizm Soruluyor* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 13.

¹⁰ Mustafa Özden, *Müslüman Kültüründe Sekülerleşme Süreci* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 22.

¹¹ Bkz. Burhanettin Can, "Dindarlık ve Dünyevileşme", *Eskişeni* 13 (30 Haziran 2009), 82.

Sekülerizmin günlük hayattan sanat ve felsefeye, kültürden ekonomiye kadar hayatın her alanını kuşatması, dinin hayatın her alanından dışlanması, kovulması anlamına gelmektedir. Bu da dinin kişilerin hayatından çıkarılmayı ve zamanla dinden arınmış bir yaşam tarzını genelleştirmeyi, diğer bir ifadeyle dünyevileşmeyi hedeflemektedir. Böyle bir hedefin belirlenmesi de zamanla dini kutsalların, dini otoritelerin tümüyle etkisinin azalması anlamına gelmektedir.

Sekülerleşmeyle beraber dini esas ve kaidelerin Müslümanın hayatını etkileme oranı her geçen gün daha da azalmaktadır. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığının 2014 yılında yaptırdığı "Türkiye'de Dini Hayat Araştırması" adlı çalışmada hayatını dinin kurallarına göre belirlediğini söyleyenlerin oranı % 64,9, ara sıra dinin esaslarına göre şekillendirdiğini söyleyenlerin oranı % 28,3, hayatını hiçbir zaman dinin emirlerine göre oluşturmayanların oranı ise % 4,6 olarak saptanmıştır.¹²

Söz konusu araştırmanın verdiği oranlar 2014 yılına aittir. Günümüzde yapılacak benzer bir araştırmanın bundan daha olumsuz oranlar vereceğini tahmin etmek zor değildir. Her geçen gün öncelikle genç kuşaklar olmak üzere Müslüman toplumların seküler bir hayati içselleştirdiklerine tanık olunmaktadır.

5. Sekülerleşme ve Geleneksel Aile Yapısının Dönüşümü

Dini anlayışın egemen olduğu toplumlarda aile dini geleneklere göre kurulur ve hayatiyetini ona göre sürdürür. Ancak dini geleneklerin etkisinin azaldığı durumlarda sekülerleşme ile beraber geleneksel aile yapısında ve anlayışında değişim başlar. Dindar toplumlarda aile kurmak aile büyüklerinin planlaması, onayı ve tavsiyeleri çerçevesinde mümkündür. Aile kuracak çiftler üzerinde anne-babaların etkisi devam eder. Geleneksel toplumlarda evlenme yaşı yüksek değildir ve ailedeki istişare sonucu erkek ya da kız evlendirilir. Aile reisi erkektir ve aile yönetiminde başat rol ona aittir. Ancak dini esaslar yerine seküler anlayışın baskın olduğu toplumlarda ise durum farklıdır. Örneğin, eş seçiminde ailedeki istişarenin bir önemi yoktur. Aile karşı çıksa da sonuç kız ya da erkeğin bireysel kararı doğrultusunda gerçekleşir. Evlenme yaşı aynı şekilde ailenin görüşüne göre değil, bireysel bir tercihtir. Kadınlar ekonomik özgürlüklerini elde ettiklerinde üzerlerindeki ailenin kontrolü de zamanla kaybolabilmektedir. Nitekim eğitim imkânlarına kavuşan ve sosyal hayatta kendilerine yer bulan kadınlar, evdeki konumlarıyla ilgili olarak geleneksel ailedeki sınırlamaları artık kabul etmemekte, geleneği eleştirmekte ve yeni yorumlar getirebilmektedirler.

Diğer taraftan dini kistasların hâkim olduğu muhafazakâr çevrelerde kız istenirken damadın dini yaşam biçimi sorgulanırken, seküler anlayışa sahip toplumlarda damadın ekonomik durumu ve statüsü sorgulanmaktadır. Nitekim "Türkiye'de Dini Hayat Araştırması" nda ülkemizde eş seçiminde önceliğin dindarlık olduğunu belirtenlerin oranı % 68,9, önceliğin dindarlık olduğu düşüncesine kısmen katılanların oranı % 15,4, bu fikre

¹² Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 180.

katılmayanların oranı % 13,4 olarak tespit edilmiştir.¹³ Söz konusu araştırmanın verileri bu konuda önemli sayılabilecek bir oranda bir sekülerleşmenin gerçekleştiğini göstermektedir.

Sekülerleşme dini hassasiyetleri olan bir toplumun aile yapısı için önemli bir tehdittir. Sekülerlik dini referanslar yerine kişisel haz ve çıkarları ön planda tutmaktadır. Kişisel ve ekonomik özgürlükler ekseninde rahatça hayat bulan seküler anlayış, geçmiş yüzyıllara dayanan gelenekleri aşındıran ve bu geleneklerin geleceğini tehlikeye atan en önemli etkidir. Dindar toplumlarda dini ve milli gelenekler toplumun sağlıklı yaşamasında ve geleceğe güvenle bakmasında en önemli dinamiklerdir. Ancak sekülerizm, dinden ve kutsaldan arınmış bir anlayışla toplumu ayakta tutan geleneksel aile yapısı gibi temel değerleri zaman içerisinde aşındırmakta ve itibarsızlaştırmaktadır. Geleneksel aile yapısında dede, nine, anne ve baba'nın aile hayatının biçimlenmesinde ayrı ayrı rolleri vardır. Bu roller olumlu anlamda aileye katkıda bulunmaktadır. Ancak seküler anlayışın etkin olduğu toplumda bu roller önemini zaman içerisinde yitirmektedir. Seküler anlayışta aile kavramının kendisi bile vazgeçilmez değildir ve aile kurmak da bir zorunluluk olarak görülmemektedir. Hayatta bireysel yararlar ve hazlar aile kurumunun önünde yer almaktadır. Kişisel yarar hayatın merkezidir ve her şey bu merkezin etrafında yer alır. Böyle bir anlayış Müslüman aile yapısını ve Müslüman toplumu tehdit eden bir anlayıştır. Dindar bir toplumu zaman içerisinde yozlaştıran, kimliğinden sıyrarak bir tutumdur. Önü alınmadığı takdirde dinin ve geleneğin referans alanlarının ortadan kalktığı bir sonuçla karşılaşmak kaçınılmazdır.

6. Sekülerleşme ve Ekonomik Hayattaki Değişim

Sekülerleşmek ya da dünyevileşmek; ekonomik hayatta dini esasların referans kaynağı olmaktan çıkması, başlıca amaç olarak insanın bu dünyadaki yararının belirlenmesi ve maddi gelirin her şeyin ölçüsü olarak kabul edilmesidir.¹⁴

Çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir toplumda kapitalizmin kurumsallaşmasıyla, önceleri dinde yasaklanan ve kapitalizmin temel taşı olan faizin hayatın her alanına girmesi, böyle bir değişime örnek olarak gösterilebilir. Dinde faizle alışveriş haramdır ve dindar toplumlar bu esasa uymak zorundadır. Kapitalizmin ve sekülerliğin yaygınlaştığı yerlerde ise faiz, ekonomik sistemin işleyişinin temel unsurlarından biridir. Ticaret ve ekonomi faiz sistemi üzerine kuruludur. Faize dayalı ekonomik sistemin içinde yaşayan dindar kesim zamanla faiz döngüsünün içine sürüklenmiş ve faizli kredi almayı kanıksamış durumdadır. Dindar kesim faiz alma konusunda daha temkinli olsa da faiz kazancı getiren hesap sahiplerinin bir kısmının muhafazakâr çevreden olduğu unutulmamalıdır. Faizli ev kredisi, taşıt kredisi, ihtiyaç kredisi almak ise her kesimden vatandaş için normalleşmiş bir durum arz etmektedir. Okuduğu Kur'an da faizin haram olduğunu bildiren buyrukları görmezden gelen Müslümanlar, faizli kredi almanın kendilerince fetvalarını bulma derdine düştiklerinde ne kadar sekülerleştiklerinin fakına varamamışlardır.

"Türkiye'de Dini Hayat Araştırması" nda Türkiye'de faiz alışverişine kısmen de olsa onay veren bir kesimin olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmada ülkemizde % 21,3 oranda kişinin birine borçlanmaktansa faizli kredi çekmeyi tercih edecekleri tespit

¹³ DİB, *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, 204.

¹⁴ Mustafa Özel, *İktisat Risaleleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 9.

edilmiştir.¹⁵ Söz konusu araştırmada yer almamakla beraber ülkemizde dindar ya da az dindar diyebileceğimiz önemli oranda kişinin bankalarda faiz hesabının bulunduğu bir gerçektir. Bu durum ülkemizdeki ekonomik hayatın önemli oranda seküler bir durum arz ettiğini ortaya koymaktadır.

Ekonomik alanda dinin etkisinin zayıfladığı tek husus faiz değildir. Kurumlarda ve şirketlerde verimliliğinin artması uğruna vakit namazlarına izin verilmemesi, dini bayram ve günlerin iş takvimine dâhil olması, sermayenin düşmemesi için zekâtı verirken dini ölçülerin esas alınmaması, bulunulan pozisyonda terfi almak amacıyla daha çok çalışmak için namaz saatlerinin aksatılması gibi davranışlar yeni ekonomik düzende görülen durumlardır.¹⁶

7. Kutsal Mekânlardan Uzak Kalma ve Azalan İbadet Oranları

Kutsal mekânlardaki uzaklık olarak ifade edilen şey; mesafe anlamındaki uzaklık değildir. Geleneksel toplumda yaşam alanlarının coğrafi/beşeri/ekonomik olarak merkezlerinde yer alan ibadethaneler, gündelik yaşamın aktiviteleri arasında daha az gidilen yerler haline dönüşmektedir. Dindar toplumda hayatın merkezinde olan kutsal mekânlar şehirlerde gündelik yaşamın koşuşturmacası içinde bireylerin hayatlarında daha az yer kaplamaya başlarlar. Şehirdeki yeni iş alanları ve şehrin beraberinde getirdiği sosyalleşme imkânları dini alanla ilgili faaliyetlerin ve bu faaliyetler için ayrılan zamanın azalmasına neden olmaktadır. Şehirdeki yaşamındaki uzun mesai saatleri, iş sonrası seküler sosyalleşme olanaklarının artması, kişilerin iş hayatı haricinde kendilerini geliştirebilmek için sportif/müzikal/sanatsal kurslara katılması, tatil algısının değişmesi modern gündelik hayatın yavaşça “öbür dünya”dan “bu dünya”ya odaklanmasına neden olabilmektedir. Bireyler geleneksel hayatta kutsal mekânlara daha fazla vakit ayırabiliyorken, kentlerde bahsi geçen sebepler nedeni ile bu durum tersine dönmüştür.¹⁷ Örneğin Türkiye’de bir haftada 1-5 vakit namazını camide kılanların oranı % 49,9; 6-10 vakit namazını kılanların oranı %13,4; 31-35 vakit kılanların oranı % 5,1’dir. Yani % 49,9 oranda kişi bir haftada ancak 1 ila 5 defa camiye gitmektedir. 6 ila 10 defa camiye gidenlerin oranı ise sadece % 13,4 tür.¹⁸ Bu şu anlama geliyor: Müslümanlar camiye bir hayli mesafe koymuş durumdadır ve bu da onların farkında olmadan dünya hayatına daha fazla kapıldıklarının ayrı bir göstergesidir.

Kutsal mekânlardan uzak kalma ile birlikte ibadet oranlarında da azalmalar söz konusudur. Prof. Dr. Hakan Yılmaz tarafından yürütülen, Açık Toplum Vakfı tarafından 2006 ve 2012 yıllarında yayımlanan “*Türkiye’de muhafazakârlık, Aile, Cinsellik ve Din*” başlıklı anket çalışmasına göre “bütün Ramazan boyunca oruç tutanların” oranı 2006 yılında % 60,4’ten 2012’de % 53,1’e düşmüştür. Bu çalışmada elde edilen bir diğer sonuca göre hiç

¹⁵ DİB, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, 211.

¹⁶ Yusuf Okşar, “İslam Ahlakı ve Kapitalizm”, *Modernleşme Sürecinde Müslümanlar*, ed. Necmettin Çalışkan (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2018), 246.

¹⁷ Volkan Ertit, *Sekülerleşme Teorisi* (Ankara: Liberte Yayınları, 2020), 211.

¹⁸ DİB, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, 49-50.

oruç tutmayanların oranı ise 2006 yılında % 6,4'ten % 12,3'e yükselmiştir.¹⁹ Aynı çalışmada her gün beş vakit namaz kılanların oranı 2006 yılında % 33,5'ten 2012 yılında % 28,2'ye düşmüştür. Bir diğer araştırma Gezici Araştırma Şirketi tarafından yapılmıştır. Birleşmiş Milletler için yapılan ve 2013 ile 2015 yıllarının karşılaştırıldığı "*Muhafazakârlık Araştırması*" Türkiye'nin 7 bölgesinin 36 ilinde 4860 katılımcıyla gerçekleştirilmiştir. Ankete dayalı yapılan bu çalışmada da namaz kılanların ve Ramazan ayında oruç tutacağını belirtenlerin sayılarının düştüğü görülmüştür. Araştırmanın sonuçlarına göre "Düzenli namaz kılarım" diyenlerin oranı 2013 yılındaki % 28,2 oranından 2015'te %26,2'ye düşmüştür. "Hiç namaz kılmam" diyenlerin oranı ise % 22,7'den % 27,5'e yükselmiştir. "Ramazan ayı boyunca oruç tutmayanların" oranı 2013'te % 24,9 iken, 2015'te % 29,5'e yükselmiştir.²⁰

Diyanet İşleri Başkanlığının "*Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*"na göre ülkemizde namaz kılanların oranı % 42,5 olurken, oruç tutma oranı % 83,4, zekât ibadetini yerine getirme oranı % 71,9 ve hac ibadetini gerçekleştirme oranı ise 84,9 olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığının yaptığı çalışma diğer kurumlar tarafından yapılan araştırmalara göre muhafazakâr kesimi sevindirecek oranlar vermektedir. Ne var ki her geçen yıl dindar kesimi sevindiren değil, endişelendiren oranlar ortaya çıkmaktadır. Örneğin MAK Danışmanlık şirketinin yaptığı bir çalışmaya göre, hayatında hiç namaz kılmayanların oranı 2015 yılında % 18'den 2017 yılında % 22'ye yükselmiştir. Her gün beş vakit namaz kılanların oranı % 22'lere düşmüştür. Tüm Ramazan boyunca oruç tutanların oranı 2015 yılında % 52 iken, 2017 yılında % 45'e gerilemiştir. Öldükten sonra dirileceklerini ve hesaba çekileceklerini düşünenlerin oranı % 81'den % 73'e düşmüştür.²¹

Yukarıdaki araştırmalarda elde edilen oranlar Müslüman bir toplumun geleceği için ürkütücü bir durum arz etmektedir. İslami, muhafazakâr bir toplumun her geçen yıl daha olumsuz oranlarla karşılaşması gelecek için büyük bir endişeye sebep olmaktadır. Seküler hayat tarzının benimsenmesi, hayatın dinden, kutsaldan arındırılmasıdır. Dini referans alanlarının kısıtlandığı bir yaşam biçimi gelecek nesil Müslümanlarını bekleyen en büyük tehlikelerden biri haline gelmiş bulunmaktadır.

8. İletişim Kanalları ve Sekülerleşme

İnternetin yaygınlaşmasıyla beraber insanların ilgi alanlarında, bilgi ve bilinçlerinde değişimler görülmüştür. Dünyanın her yerinden ve her kesiminden bilgi alma imkânı, olumlu olumsuz her türlü bilgilere ulaşma imkânı insanların geleneksel tutumlarında farklılıklar meydana getirmiştir. Sosyolog Volkan Ertit, iletişim kanallarının günümüzdeki etki ve yansımalarını şöyle ifade etmektedir. Akıllı telefonlar ile cepte taşınmaya başlanan internet aileden, semtten ve eğitim kurumlarından farklı yeni bir toplumsallaşma sürecinin tetikleyicisi haline gelmiştir. Dini değer yargıları ve toplumsal duyarlıklara aykırı diziler ve televizyon yapımları, normal şartlar altında karşılaşma imkânı bulunmayan farklı kültürlerle sahip bireyler sosyal medya aracılığı ile tanışabilmekte, kendilerine uzak kültürlerin dizilerine, filmlerine reklamlarına ve benzeri diğer yapımlarına ulaşabilmekte ve böylece sahip oldukları değer yargıları, yaşam tarzları ve benzeri alışkanlıklarında

¹⁹ Hakan Yılmaz, "Türkiye'de Muhafazakârlık Aile, Din, Batı: İlk Sonuçlar Üzerine Genel Değerlendirme" Yayınlanmamış Araştırma Raporu, (Erişim 15 Kasım 2018).

²⁰ Mirgün Cabas, "Mirgün Cabas'la Her Şey", *You Tube* (16 Temmuz 2015), 00:13:12-00:36:33

²¹ MAK Danışmanlık, "Toplumun Din Algısı ve Dine Bakışı", Erişim 15 Kasım 2018.

<https://www.makdanismanlik.org/turkiyede-toplumun-dine-ve-dini-degerlere-bakisi>.

değişmelere dönüşebilmektedir. Daha önce “içine doğulan ortamda” toplumsallaşmak zorunda kalan bireyler, sosyal medya ile birlikte kendi eklektik toplumsallaşma süreçlerini yaratabilmektedirler. Örneğin, bireyler daha önce kutsallaştırılmış alanlar (dini ya da milli) hakkındaki fikirlerini toplumsal baskılar ve yaptırımlar nedeniyle ifade etme konusunda çekince yaşayabilmekteyken, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması kutsallarla ilgili eleştirilerin çok daha cesur şekilde ifade edilmesine olanak sağlayabilmektedir. Örneğin üye sayıları milyonu aşan bazı sosyal medya hesapları dine, dindarlara veya kutsallara karşı alaycı bir dil ile karşı çıkarken, aynı zamanda Hz. Muhammed’in (s) yaşamından kesitlerle İslam’ı yermeye, Kur’an’ın çelişkiler barındırdığını karşılaştırmalı ayetler ile ispatlamaya çalışmaktadırlar. Bu gibi yeni toplumsallaşma ve sosyalleşme ortamlarındaki kültürel etkileşim sürecinde zaman ve mekânın engel olarak ortadan kalkması, paylaşım sürecinin hızlanmasına sebep olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, sosyal medyanın kendisi, dinden uzak yaşam şekillerinin bilinmesi, normalleşmesi ve gündelik yaşamın parçası haline gelmesi noktasında kolaylaştırıcı bir görev üstlenmektedir denilebilir.”²²

Sosyal medya sunmuş olduğu imkânlarla insanların toplum içinde dile getiremeyeceği söz ve ifadeleri, gerçekleştiremeyeceği davranışların ortaya konulmasına imkân ve zemin hazırlamaktadır. Kadın-erkek mahremiyeti akıllı telefonların yaygınlaşmasıyla yerini mahremiyetin bütünüyle yitirildiği iletişim imkânlarına bırakmıştır. Çağın getirdiği iletişim kolaylıkları geleneksel ve dindar toplumun mahremiyetini önemli ölçüde zayıflatarak özellikle genç nesillerin dini hassasiyetlerden uzaklaşmasına, dünyevi haz ve heyecanlarla baş başa kalmasına yol açmıştır. Sonuçta dinden, gelenekten, mahremiyetten arındırılmış ve Müslüman toplumun geleceği için açık bir tehdit haline gelen seküler bir yaşam biçimiyle yüzleşme olgusuyla karşı karşıya kalınmıştır.

Sonuç

Deizm, inanç alanında, sekülerizm pratik hayatta ilahi dinlerin temel öğretilerini yadsıyan Batı menşeli iki akımdır. Deizm, âleme müdahale etmeyen pasif bir Tanrı anlayışını kabul ederken, sekülerizm dini esas ve prensipleri hayatın tamamında ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Bu halleriyle deizm ve sekülerizm Müslüman kimliğine meydan okuyan ve Müslümanın geleceğini tehdit eden iki önemli olgudur.

İtikadi alanda insanların inanç zaafiyetlerinden yararlanan deizm, Tanrı’yı sadece yaratan konumunda bırakıp, âleme müdahale etmeyen, kenara çekilmiş işlevsiz bir varlığa indirgerken, akla kaldırmayacağı bir yük yükleyip, itikadi, ameli, hukuki ve vicdani bütün meselelerde otorite kabul etmektedir. Vahiy ve peygamber tarafından tebliğ edilen dini esasları kabul etmeyen deist anlayış, akli inanç alanında tek otorite kabul ederek Allah-insan iletişimini yadsımış ve insanları akıl ve nefisleriyle baş başa bırakmıştır. Bu durum, zor zamanlarda sığınılacak manevi dinamiklerden mahrum kalma gibi bir tehlikeyi beraberinde getirmiştir. Seküler bir hayat anlayışı ise inanç alanında deistik bir anlayışın tabii bir sonucudur. Dünya hayatına müdahil olmayan işlevsiz bir tanrı anlayışı, beraberinde insanların önünde sınırsız ve sorumsuz bir özgürlük alanı açmış, insanlar her

²² Volkan Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, 159-161.

dilediğini yapabilir hale gelmiştir. Kutsaldan, haramdan, helalden arındırılmış seküler insan, hiçbir manevi otorite, kural ve kaide tanımayarak kendi aklını ve nefsinin merkeze almış ve istediğini pervasızca yaşama imkânı bulmuştur. Böyle bir hayat anlayışının beraberinde birçok olumsuzluğu getireceği aşikârdır. Oysaki insanın maddi ve manevi hayatında, onu zaman zaman sıkıntılara sokan zor dönemleri vardır. Hayatta insanı aşan durumlar, insanın aciz kaldığı zamanlar vardır. Böyle sıkıntılı zamanlarda insanın başvuracağı, sığınacağı bir merci olmalıdır. O da ancak Yüce yaratıcı inancıdır. Bu inancın canlı tutulması, ancak manevi dinamiklerin diri tutulması ve muhafaza edilmesiyle mümkündür.

Kaynakça

- Berger, Peter. *Dinin Sosyal Gerçekliği*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Cabas, Mirgün. "Mirgün Cabas'la Her Şey" *YouTube* (16 Temmuz 2015). <http://www.cnnturk.com/tv-cnn-turk/programlar/her-sey/16-Temmuz-2015>.
- Can, Burhanettin. "Dindarlık ve Dünyevileşme". *Eskiyeni* 13 (30 Haziran 2009), 70-83.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Ertit, Volkan. *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları, 2020.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Basım, 1980.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kardaş, Meryem. "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru". *Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. ed. Vecihi Sönmez vd. 15-27. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Köse, Ali. *Sekülerizm Sorgulanıyor*. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.
- MAK Danışmanlık. "Toplumun Din Algısı ve Dine Bakışı". Erişim 15 Kasım 2018. <https://www.makdanismanlik.org/turkiyede-toplumun-dine-ve-dini-degerlere-bakisi>.
- Okşar, Yusuf. "İslam Ahlakı ve Kapitalizm". *Modernleşme Sürecinde Müslümanlar*. ed. Necmettin Çalışkan. Ankara: Nobel, 2018.
- Özay, Mehmet. *Sekülerleşme ve Din*. İstanbul: İbn-i Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Özden, Mustafa. *Müslüman Kültüründe Sekülerleşme Süreci*. Ankara: Araştırma Yay, 2010.
- Özel, Mustafa. *İktisat Risaleleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Paine, Thomas. *The Age of Reason*. Newyork, Cosimo Inc., 2007.
- Şehristânî, Abdulkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Tindal, Matthew. *Christianity as old as Creation* (London, 1730)
- Yılmaz, Hakan. "Türkiye'de Muhafazakârlık Aile, Din, Batı: İlk Sonuçlar Üzerine Genel Değerlendirme" Yayımlanmamış Araştırma Raporu. Erişim 15 Kasım 2018. <http://www.aciktoplumvakfi.org.tr/pdf/muhafazakârlı/04.pdf>.